

МОВЛЕННЕВЕ ВИРАЖЕННЯ СТАТУСУ АДРЕСАТА

О.В. Ємельянова

Антропоцентрична орієнтація сучасного мовознавства суттєво змінила уявлення про характеристики його об'єкта, що позначилося на характері співвідношення лінгвістики з комплексом інших наук про людину [1-4]. Орієнтація сучасної лінгвістичної парадигми на вивчення людського фактора в мові та мовленні сприяє тому, що адресат, як один із головних антропокомпонентів комунікативного акту, стає об'єктом сучасних лінгвістичних досліджень. Автори наукових праць аналізують роль фактору адресата в актах мовленнєвого спілкування [5-7], приділяють увагу питанням комунікативної типології адресата [4; 8; 9], типам номінації адресата; досліджують категоріальну та функціональну сутність адресованості [3; 10; 11], вивчають характер репрезентації образу слухача у мові [9; 12], аналізують варіанти комунікативної поведінки адресата [13; 14], спосіб вираження комунікативного наміру адресата [15; 16].

Незважаючи на наявність праць, зорієнтованих на дослідження фактору адресата, вивчення мовленнєвого вираження статусу адресата в англomовному художньому дискурсі закоханих залишається поза увагою лінгвістів. Мета статті полягає у вивченні цього питання.

Дискурс як єдність тексту та контексту, сукупність процесу і результату, мисленнєво-комунікативний феномен, що інтегрує екстралінгвальні та суто лінгвальні аспекти [17; 18], представлений двома формами: монологічною та діалогічною. Характерною рисою діалогічного дискурсу як способу міжособистісної взаємодії є постійна зміна комунікативних ролей адресанта та адресата [8; 9], що віддзеркалює динаміку плану відносин двох головних антропокомпонентів акту комунікації.

Дискурс як ієрархічна структура складається з окремих одиниць різних рівнів: мовленнєвий акт – мовленнєвий хід – мовленнєвий крок – трансакція – мовленнєва подія. Трансакція як двостороння одиниця комунікативної взаємодії представляє собою єдність мовленнєвих кроків, поєднаних тематично, що забезпечують досягнення на тому чи іншому етапі мети спілкування.

Традиційна модель комунікації *адресант – повідомлення – адресат* віддзеркалює суттєвість фактору адресата. Фактор адресата (слухача) входить до поняття іллокутивної сили висловлювання. Він визначає комунікативність мовленнєвого акту. Аналіз теорії мовленнєвих актів стосовно позиції адресата в діалозі свідчить, що іллокутивний ефект передбачає присутність слухача, який адекватно розуміє повідомлення, а перлокутивний ефект – реагуючого адресата. Реагування може експлікуватися у вербальній, невербальній та комбінованій формах.

Базовою опозицією категорії адресованості діалогічного дискурсу виступає бінарна антропоцентрична опозиція "адресант – адресат". Між членами опозиції не існує рівноваги тому, що, по-перше, у мовленнєвому акті мовець представлений завжди, а адресат не завжди; по-друге, ступінь залежності адресата від мовця і, навпаки, мовця від адресата певним чином варіюється. Адресат постає як сприймаючий об'єкт та реагуючий суб'єкт комунікації, мовленнєвий акт якого залежить від мовленнєвого акту мовця, хоча адресат не є пасивним об'єктом мовленнєвої взаємодії. Його висловлювання значною мірою впливають на вибір мовленнєвих засобів, які будуть ужиті мовцем.

Дослідження мовленнєвого вираження статусу адресата, що перебуває у стані закоханості, дозволяє констатувати, що комунікація між закоханими, яка належить до контактної, безпосередньої, усної, діалогічної, побутової, міжособистісної, неофіційної, неформальної, відкритої, ініціативної, довготривалої спілкування, характеризується певними особливостями. Емоційно насичене почуття кохання експлікується у мовленні закоханих за допомогою інклюзивного займенника

we, оцінних та оказіональних звертань, оказіоналізмів, особливих жартів, зрозумілих лише для двох, цитуванні любовної поезії та пісень.

Адресат як мовна особистість, модель якої представляє собою ієрархію трьох рівнів: (0) – вербально-семантичного (асоціативно-семантичного), (I) – тезаурусного (лінгвокогнітивного), (II) – мотиваційного (мотиваційно-прагматичного) (за Ю.М. Карауловим [19]), постає у спілкуванні в усьому розмаїтті соціальних та психологічних ознак, які є прагматичними перемінними. Кваліфікація ролі закоханого/закоханої як активної, статусної та ситуативної дозволяє ідентифікувати її як співположну константну характеристику процесу мовленнєвої взаємодії, в той час як гендер виступає статичною диференціюючою характеристикою акту інтеракції між закоханими.

Лінгвістика спілкування розглядає особистість комуніканта як цілісне утворення і в той же час виокремлює в його структурі ряд іпостасей (Я фізичне, Я соціальне, Я інтелектуальне, Я психологічне, Я мовомисленнєве), які співвідносяться з соціальними та психологічними ролями, виконуваними комунікантами у діалогічній взаємодії (І.П. Тарасова[20]).

Відповідно до концепції транзактного аналізу (Е. Берна [21]), особистість є багаторівневим утворенням, що складається з трьох еґо-станів/психологічних ролей (“комунікативних позицій” в термінології Ф.С. Бацевича) – Дитини, Дорослого, Батька. Синтез двох моделей (запропоновано О.С. Кіреєвою [22]) – трьохрівневої моделі структури мовної особистості (Ю.М. Караулов [19]) та трьохрівневої моделі особистості (Е.Берн [21]), що дозволяє співвіднести рівні мовної особистості зі складовими моделі множинної структури особистості: (I) асоціативно-семантичний – Дитина, (II) лінгвокогнітивний – Дорослий, (III) мотиваційно-прагматичний – Батько, є релевантним для аналізу мовленнєвого вираження статусу адресата-закоханого/закоханої.

Мовленнєве вираження статусу адресата-закоханого/закоханої як віддзеркалення його комунікативних прав та обов'язків, обумовлених рядом факторів, серед яких найбільш вагомими є рольовий модус адресата, його комунікативна позиція, тип реалізованого адресантом мовленнєвого акту, конвенції, що регулюють процес інтеракції, може характеризуватися рівністю ($A_2=A_1$), верхністю ($A_2>A_1$) чи підлеглістю ($A_2<A_1$, де A_2 – мовленнєве вираження статусу адресата, A_1 – мовленнєве вираження статусу адресанта).

Симетричне чи асиметричне мовленнєве вираження статусу адресата-закоханого/закоханої найбільш повно проявляється в аспекті актуалізації ним/нею певної комунікативної позиції: Дитини, Батька чи Дорослого, що знаходить своє відбиття як на вербальному, так і на невербальному рівнях, причому комунікативні позиції Батька та Дитини можуть бути як позитивно, так і негативно маркованими (турботливий, розуміючий Батько [Б(+)] :: невдоволений, караючий Батько [Б(-)]; слухняна Дитина [Ди(+)] :: примхлива, жорстока Дитина [Ди(-)]).

Рівність, як показник стосунків між закоханими, є характерною рисою кооперативного типу інтерактивності. На лексичному рівні до показників рівності статусів закоханих належить:

(1) уживання особового займенника першої особи множини у називному та об'єктному відмінках (*we, us*), що експлікує почуття спільної ідентифікації адресата з коханим/коханою;

(2) обопільне використання звертань, представлених: (а) адресатно-особовим займенником (*you*); (б) оцінними та оказіональними звертаннями з позитивною конотацією (*baby, darling, funny face, my treasure, Piggy, etc.*);

(3) уживання різноманітних вигуків, які підкреслюють рівність та близькість закоханих (*Yoooh, uhh, ehey, huh* і т.і.).

Маркерами ситуацій рівного спілкування між закоханими на граматичному рівні виступають: (1) невеликі за обсягом фрази, що надають інтеракції динамічності та невимушеності; (2) еліптичні речення; (3) окличні речення; (4) уживання

редукованих конструкцій; (5) порушення граматичних правил. Це пояснюється наявністю між комунікантами-закоханими спільного фонду знань, духовною близькістю та підвищеною позитивною емоційністю, яка виступає характерною рисою кооперативної мовленнєвої взаємодії між закоханими.

З точки зору комунікативно-позиційної детермінованості реалізації мовленнєвих актів в адресатних респонсивних висловлюваннях, кооперативна мовленнєва взаємодія між закоханими, що характеризується паритетом статусу адресата та адресанта, віддзеркалюється у відповідності мовленнєвих актів інтерактантів-закоханих за іллокутивною силою: за питанням йде відповідь, за спонуканням до дії – згода або відмова, за ствердженням – погодження з ним або заперечення.

Пор.: *Закохані обговорюють плани на майбутнє.*

Jonathan said: "There's too much I don't know about you."

"But so much time also," I answered.

Then we were staring at each other, gently intent, gently entranced. "Do you ever come to Cape Town?" I asked as naturally as I could.

"Now and then. When shall I come down next?"

A beating heart was all I was conscious of. "In about a fortnight, if you like. I have to go to Durban, and then clear my desk. I'd like to be free when you come."

He nodded, and said: "'Free' is the best word in any language"

(N. Monsarrat).

Показовими з точки зору рівності статусу адресата-закоханого виступають експресиви, що експлікують співчуття та моральну підтримку співрозмовника. Дані мовленнєві акти характерні для респонсивних

висловлювань адресата-закоханого/закоханої в аспекті актуалізації комунікативної позиції турботливого Батька.

На невербальному рівні свідченням паритету взаємин виступають фонаційні (лагідний, веселий тон і т. і.), кінесичні (захоплений, ніжний погляд, обопільні дотики і т. і.) маркери, де найбільш показовими з точки зору симетричності статусу адресата виступають щира посмішка та сміх.

Мовленнєва взаємодія між закоханими з позицій турботливого Батька, слухняної Дитини, Дорослого, виступаючи маркованою на вербальному та невербальному рівнях, характеризується кооперативною спрямованістю та експлікує симетричність статусу адресата-закоханого/закоханої, при чому як з боку чоловіків (29,1 %), так і з боку жінок (28,4 %) найбільш частотною є актуалізація комунікативної позиції слухняної Дитини.

Інтерація між закоханими з різних комунікативних позицій представляє широкі можливості для експлікації несиметричності (зверхності, підлеглості) статусу адресата-закоханого/закоханої.

Конфліктна мовленнєва взаємодія між закоханими характеризується порушенням принципів кооперації та ввічливості, а також різними видами прагматичної дисгармонії до яких належать: несумісність комунікативних намірів співрозмовників; ігнорування висловлювань партнера; невідповідність мовленнєвих актів за іллокутивною силою; заперечення пресупозиції попереднього мовленнєвого акта партнера; непогодження зі слововживанням, тоном мовлення, тощо. Прагматична дисгармонія нерідко накладається на різку форму вираження, підсилюючи вплив таких мовленнєвих актів як наказ, вимога, погроза, докір, образа і т. і.. Статуси комунікантів закоханих конкурують у боротьбі за завищення власного статусу та заниження статусу співрозмовника.

Зверхність статусу адресата-закоханого/закоханої експлікується за допомогою прямих та непрямих спонукальних висловлювань з боку адресата, віддзеркалюючи актуалізацію комунікативної позиції турботливого, розуміючого/караючого, невдоволеного Батька чи неслухняної Дитини. Для мовлення Батька характерним є вживання:

(1) ін'юнктивів, які належать до класу прямих директивних мовленнєвих актів;

- (2) непрямих спонукальних висловлювань, представлених:
- (а) стверджувальними та заперечними реченнями з модальними дієсловами типу *must, need, should, can, could* і т.і.;
 - (б) стверджувальними та заперечними реченнями з аналітичною конструкцією “*I want you to...* ”;
 - (в) стверджувальними реченнями з дієсловом у часовій формі Present Indefinite;
 - (г) стверджувальними реченнями з конструкціями *would rather, had better*;
 - (д) стверджувальними реченнями з дієсловом у формі майбутнього часу;
- (3) експресивів докору, звинувачення, іронії, і т.і., які є характерними для мовлення розгніваного Батька (Б(-)).

Для мовлення адресата-неслухняної, жорстокої Дитини, яка свідомо спрямовує інтеракцію у конфліктне русло, намагаючись будь-якою ціною завищити свій статус, характерним є вживання:

- (1) прямих директивних мовленнєвих актів, а саме – ін’юнктивів;
- (2) експресивів образи.

Ці мовленнєві акти супроводжуються невербальними маркерами переваги – проксемічними (порушенням особистісного простору співрозмовника), характерними фонаційними (наказовий тон, підвищення гучності мовлення і т.і.) та кінесичними (агресивні жести, міміка) індексами.

Аналіз досліджуваного матеріалу дозволяє констатувати, що найчастіше адресату-закоханій вдається завищити свій статус шляхом актуалізації комунікативної позиції примхливої, неслухняної Дитини (24,2 %), в той час як для адресата-чоловіка характерна експлікація зверхності його статусу в аспекті актуалізації комунікативної позиції невдоволеного, караючого Батька (21%) та турботливого, розуміючого Батька (18 %).

Респонсивні висловлювання адресата-закоханого/закоханой з позиції слухняної Дитини та турботливого Батька в залежності від ситуації спілкування віддзеркалюють як симетричне, так і асиметричне мовленнєве вираження статусу. Підлеглість статусу адресата знаходить відбиття саме в аспекті актуалізації зазначених комунікативних позицій та на вербальному рівні експлікується шляхом уживання:

- (1) реквестивів (прохань, умовлянь);
- (2) промісивів (обіцянок, присягань);
- (3) етикетних експресивів (подяк, вибачень), маркованих на невербальному рівні за допомогою фонаційних (тихий, покірний, невпевнений тон мовлення і т.і.), кінесичних (похилена голова, сполоханий погляд і т.і.) індексів, які, як правило, свідчать про актуалізацію комунікативної позиції слухняної Дитини, причому адресат-жінка, свідомо занижуючи свій статус, вступає у спілкування з даної комунікативної позиції, майже в два рази частіше, аніж адресат-закоханий (49,5 % та 26,2 % відповідно).

Аналіз комунікативної опозиції “адресант – адресат” віддзеркалює нестабільність та нерівновагу позицій двох головних антропокомпонентів акту комунікації, де мовець виступає суб’єктом, що здійснює вплив, а адресат – інгерентним (за своїм еством) об’єктом впливу та суб’єктом мовленнєвої взаємодії, мовленнєвий статус якого може характеризуватися рівністю, зверхністю чи підлеглістю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т.40. – № 4. – С.356-367.
3. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.
4. Почепцов Г.Г. О коммуникативной типологии адресата // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск: ПГПИИЯ. – 1986. – С. 10-17.
5. Арутюнова Н.Д. Феномен второй реплики или о пользе спора // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука. – 1990. – С. 175-189.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 421 с.

7. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К.: Киевск. нац. ун-т им. Т.Шевченко, 1997. – 310 с.
8. Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л.: Ленинградский ун-т, 1990. – 88 с.
9. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М.: Рус. яз., 2002. – 216 с.
10. Полонский А.В. Категориальная и функциональная сущность адресатности (на материале русского языка в сопоставлении с польским): Дис... д-ра филол. наук: 10.02.01, 10.02.03. – Белгород, 1999. – 451 с.
11. Асанова К.К. Проблема адресата в английском драматургическом тексте: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Московск. гос. лингв. ун-т. – М., 1992. – 24 с.
12. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
13. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 171 с.
14. Стечишин Н.В. Адресатні переривання у мовленнєвій комунікації та мовні засоби їх реалізації в сучасній англійській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04. / Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 1997. – 18 с.
15. Березенко В.М. Вірогідність як параметр констативного висловлювання та засоби її вираження в сучасній англійській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київськ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2003. – 19 с.
16. Гончарова Н.В. Аксиологічна структура англомовного діалогічного дискурсу (на матеріалі художньої прози): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київськ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 19 с.
17. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. Монографія / Безугла Л.Р., Бондаренко Є.В., Донець П.М., Мартинюк А.П. та ін. / Під загальн. ред. І.С. Шевченко. – Харків: Константа, 2005. – 360 с.
18. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 278 с.
19. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
20. Тарасова И.П. Структура личности коммуниканта и речевое воздействие // Вопросы языкознания. – 1993. – № 5. – С. 70-82.
21. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – Л.: Лениздат, 1992. – 400 с.
22. Киреева Е.С. Языковые средства реализации ролевого и субъектного модусов в диалоге (на материале американской художественной литературы): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Ин-т языкознания РАН. – М., 1999. – 40 с.

Надійшла до редакції 25 жовтня 2007 р.